

NĚMECKÁ VINA¹

Paul Ricœur

Tato malá kniha německého filosofa z Heidelbergu a dnes profesora v Basileji, jež Francouzi znají přinejmenším z jeho příspěvků na *Mezinárodních setkáních* v Ženevě, vychází z kursu o „Duchovní situaci Německa“, který sám autor vyučoval v Heidelbergu v zimě 1945–1946.

1. Záměr knihy

Karl Jaspers nepodceňuje extrémní obtížnost reflexe aktuální politické situace, obzvláště v poražené a okupované zemi. Jeho kniha je z tohoto hlediska impozantním příkladem *jasnozřivosti* ohledně mezí reflexe odsouzené k tomu, aby se uskutečňovala v takovémto rámci. Tato kniha je rovněž příkladem *odvahy* ve vztahu k vlastním krajanům a *hrdosti* ve vztahu k okupantům, o nichž Jaspers ví, že tuto reflexi dovolují, ale jejichž morální autoritu také uvádí v pochybnost *lidskými* a universálními důsledky, jež směle vyvozuje ze svých úvah.

Jasnozřivost: v okupované zemi nelze říkat všechno, ale vše, co člověk řekne, může být neseno duchem pravdy. Tváří in tvář vládě instalované cizincem nelze kritizovat všechno, ale „kritizovat nebo chválit činy vlády nikdy není věcí university: naproti tomu jí náleží vědecky projasňovat jejich skutečnou strukturu“.² Taková úvaha především směřuje proti potřebě obelhávat se, izolovat se a obviňovat se navzájem: Karl Jaspers uplatňuje tuto jasnozřivost na situaci *rozdělení* Německa po válce. Porážka je vždy východiskem roztržičnosti v každém směru, ale navíc zastihuje národ, který během dvanácti let ztratil schopnost kritizovat a vést dialog a jehož nejlepší představitelé skrývali svou reflexi

¹ P. Ricœur, *La culpabilité allemande*, in: *Christianisme social*, 57, 1949, str. 150–157; nově otištěno in: *týž, Lectures, I, Autour du politique*, Paris 1991, str. 143–154. Jde o Ricœurovu recenzi knihy K. Jasperse *Die Schuldfrage*, Heidelberg 1946. V českém překladu jsme vynechali poslední kapitolu, v níž Ricœur vyvozuje závěry, jež z předchozího výkladu vyplývají speciálně pro Francouze. – Pozn. překl.

² Tento citát se nepodařilo identifikovat. – Pozn. překl.

pod maskou, aniž by ji sdíleli dokonce i se svými přáteli. „Nyní, když můžeme znovu hovořit svobodně, shledáváme, jako bychom přicházeli z různých světů.“³ Ještě radikálněji řečeno, porážka zastihuje lidi, kteří jsou nejenom zasaženi nesnázemi velmi různě – pomysleme jen na setkání někoho, kdo byl z prospěchářství členem Strany, a politického vězně z koncentračního tábora –, ale kteří též *hodnotí* porážku naprosto odlišným způsobem, protože posuzovali rozdílným způsobem všechny dřívější události od roku 1933: jsou tu ti, kdo od roku 1933 očekávali vojenskou intervenci spojenců (Karl Jaspers se řadí mezi ně; dále se ještě vrátím k tomuto rysu, který dobře objasňuje některé body jeho analýzy, zejména osvoboditelský význam, jež přisuzuje násilí uplatněnému *zvnějšku* na totalitní stát, na stát-káznici); jsou tu ti, kteří se odvrátili od nacismu v červnu 1934 a v roce 1938 v důsledku protižidovských pogromů, v roce 1942 s prvními znameními porážky, v roce 1945, kdy se porážka stala definitivní; jsou tu ti, kteří se ztrátou nacismu ztratili *veškerou* víru... Právě do této situace Jaspers promlouval v roce 1945. Jeho přednášky chtěly být zprvu cvičením v dialogu, cvičením v pravdivosti. „Německo může znovu přijít zpět k sobě jen tehdy, když my, Němci, najdeme cestu k sobě navzájem v komunikaci“.⁴

Autorovi však bylo zapotřebí ještě *odvahy* k tomu, aby hovořil se svými vlastními krajany o vině. Nejprve bylo třeba najít spravedlivý tón, tón přátelství, a nikoli farizejského obviňování. Jaspers promlouvá zprostřed svého národa. Rozuměli bychom mu lépe, kdybychom měli úplný text této jeho přednášky, která ve své první části klade německý problém na základě duchovní situace moderního lidstva, popsané až k momentu, kdy se „dějiny definitivě staly universálními“. Ve své třetí a čtvrté části hledá odpověď na otázku, *co je vlastně německé*: to, oč se vede spor, je vposled sama bytnost německého národa. Jaspers je tedy obrácen k budoucnosti svého národa. Avšak bytnost národa není nikdy poznána objektivně, jako „lekce dějin“. I sama volba správných předků je funkcí rozvrhu, je úkolem. Dokud nejsou dějiny završené, jejich smysl zůstává nerozhodnutý. Přemítání o provinění je pro něj momentem v duchovním údělu, který je zároveň očištěním i porozuměním sobě v souladu se svým posláním. Žádnou příchuť sebestmrkačství, duchovního

³ K. Jaspers, *Die Schuldfrage*, in: týž, *Die Lebensfragen der deutschen Politik*, München 1963, str. 40. Citát pochází z části úvodu k *Otázce viny* nazvaného *Einleitung zu der Vorlesungsreihe über die geistige Situation in Deutschland*, která není zahrnuta do českého překladu J. Navrátila (viz pozn. 5).

⁴ Tamt., str. 42.

masochismu není cítit z této knihy, která, je-li dobře pochopená a přijatá, je knihou naděje a síly.

Tato kniha však nám – nám, Francouzům, kteří jsme přítomni této rozmluvě Němce s Němci – ukazuje tvář *odvahy*, nikoli nízkosti. Kniha ve skutečnosti sleduje dvojí záměr, který způsobuje veškerou složitost a, až do určitého bodu, veškerou záhadnost: je obviněním pro potřebu Němců, a zároveň jakousi obhajobou pro potřebu spojenců. Říkám „jakousi obhajobou“: to je ve skutečnosti složitý a záhadný bod. Jaspersova analýza spočívá v *rozlišení* různých druhů odpovědnosti, a tedy viny. Toto rozlišení, které má samo o sobě velký filosofický význam, má apologetickou pointu: existuje-li více druhů odpovědnosti a viny, pak cizinec, nepřítel, žalobce je oprávněn vznášet *zvnějšku* pouze jistý typ žaloby – například obžalobu ze zjevných *zločinů* namířenou proti některým nebo obžalobu z *politických* provinění namířenou proti všem, kdo si zvolili nebo tolerovali režim. Není však oprávněn obviňovat z *morálních* nebo *metafyzických* viny – jak bude řečeno níže. Na této půdě je člověk sám před svým svědomím nebo před Bohem: jedině *přítel* může pomoci na této hořké cestě, která je nicméně „jedinou cestou očistění“.

2. Čtyři pojmy viny

„Skutečnost, že nás vítězové prohlašují za viníky, má sice nejvážnější důsledky pro náš život, neboť tato prohlášení mají politickou povahu; ale nepomáhá nám v rozhodujícím: ve vnitřním obratu. Zde máme co činit jen sami se sebou. Filosofie a theologie jsou povolány, aby osvětlily hloubku otázky viny.“⁵

Vina je pocitem: jeho přechod od naivity ke zralosti vede skrze *rozlišení*.

1) První vinou je *vina kriminální*. Zločin porušuje jasný zákon, spadá do pravomoci soudu a má za následek trest. Za zločin však mohou být souzeni pouze jednotlivci nebo spiklenci zločinecké bandy. „Je však nesmyslné obviňovat ze zločinu národ jako celek.“⁶ To uznal i soudce Jackson. Karl Jaspers nejenom neprohlašuje za neoprávněný norimberský tribunál, jehož rozsudek ještě neznal, nejenom připouští, že

⁵ K. Jaspers, *Otázka viny. Příspěvek k německé otázce*, přel. J. Navrátil, Praha 1991, str. 6.

⁶ Týž, *Die Schuldfrage*, str. 52. Uvedená věta (stejně jako věta po ní následující) v českém překladu J. Navrátila chybí. – Pozn. překl.

na Západě existuje implicitní i explicitní právo postačující k tomu, aby byla vznesena trestní žaloba, ale též připouští, že vítěz může legitimně ustanovit tribunál, neboť rozhodující je skutečnost, „že jsme se neosvobodili od zločinného režimu sami, nýbrž že nás od něho osvobodili spojenci“.⁷ *Ve vztahu ke státu-vězení má násilí možný právní význam.* Možný: jestliže vítěz překoná své vítězství, pozvedne je na rovinu práva, a dá tak smysl svému násilí. Možný: jestliže „se norimberský proces stane článkem v řetězu smysluplných, budovatelských politických jednání“,⁸ totiž v politice mocností směřující ke světovému řádu, ke světové vládě. Je to tedy sám tento proces, ale zejména celková politika, jež ho provází, co rozhoduje o tom, zda je to proces politický či *právní*, zda je inscenací, kterou ostatní využijí jinde či později, nebo znamením ohlašujícím budoucí světový řád.

Ten, kdo je uvržen do bezmoci, tak Jaspersovými ústy snažně prosí vítěze, nikoli aby jej ušetřil, nýbrž aby *dal smysl trestu*, který ukládá: jinak právo falešně vzývané v Norimberku dopadne zpět na hlavu soudců. (Není rozdělení mocností od roku 1946 neblahým popřením, jež staví dějiny proti nárokům Norimberku? Nepřispívá k nové vině – snad dokonce *kriminální* –, která pošpiňuje dílo vítězů?)

2) *Vina kriminální* poskvřňuje jednotlivce, zatímco zprošťuje viny národ v jeho celku. Zde se vynořuje nová, ve vlastním smyslu *politická vina*: vina národa přesně v té míře, v níž je zodpovědný za svou vládu. Každý občan odpovídá za činy vykonané státem, jehož je příslušníkem. Zde představuje příslušnou instanci síla a vůle vítěze. Sankcí jsou reparace a ztráta či omezení moci a politických práv. Veškeré zmírnění těchto sankcí pochází z umírněnosti vítěze. Zde ještě žalobcem může být nepřítel, člověk obviňující *zvnějšku*. Jedině na této rovině může dávat dobrý smysl myšlenka kolektivní odpovědnosti: tato vina postihuje příslušníky státu jako takové, ať už byli či nebyli v opozici. Tato vina je však omezená a je definována samotným pojmem přínáležitosti ke státu. Nepřekračuje bod, kde jednotlivec zůstává občanem a kde není ještě niternost, bytost, která volí ve skrytu, *morální osoba*. Morální odpovědnost, která je tedy osobní, předpokládá materiální nebo úmyslnou účast na kriminálních činech. *Politická* odpovědnost, která je vedle odpovědnosti *kriminální* tou jedinou, o níž je oprávněn rozhodovat cizinec, nepředpokládá poznání, chtění a provedení: předpokládá pouze faktické spojení s osudem státu.

⁷ Týž, *Otázka viny*, str. 29 (český překlad upraven).

⁸ Tamt., str. 33.

3) *Morální vina* naproti tomu zasahuje činy každého jednotlivce, je individuální vinou par excellence. Soudcem je jedině svědomí, svědomí a přítel, který mi odhaluje mé pochybení, aby mi pomohl, a který se se mnou vydává na cestu očištění. Tento vnitřní soudce zvažuje veškeré kompromisy, veškerou zbabělost, veškeré dvojznačné mlčení, a dokonce politické omyly v míře, v níž pocházejí ze lži ve vztahu k sobě samému. Tato vina má tedy stupně, nemůže se týkat kolektivu – leda pro myšlení, které si libuje v hromadných soudech, konvenčních typech, přesně tak, jak ho praktikovali nacisté (*ti Židé, ti dekadentní demokraté, ti zlotřilí komunisté* atd.)

4) Mez morální odpovědnosti je samou mezí účinnosti: neužitečnou obět nelze morálně požadovat. „Ale je v nás vědomí viny, které má jiný zdroj. *Metafyzická vina* je nedostatek absolutní solidarity s člověkem i tam, kde už morálně smysluplný požadavek končí. Je porušena, přihlížím-li, jak dochází k bezpráví a zločinu. Nestačí, že dávám obezřetně život v sázku, abych tomu zabránil. Dochází-li k tomu a jsem-li při tom a zůstávám naživu, zatímco druhý je vražděn, pak je ve mně hlas, díky němuž si uvědomuji: to, že ještě žiji, je moje vina.“⁹ Vina mne tak stíhá dokonce i v nemohoucnosti: hlas ve mně promlouvá o neužitečném mučednictví jako o nejvyšší hodnotě, kterou jsem zradil – „Instancí je jedině Bůh.“¹⁰ Tato vina je obtížně sdělitelná dokonce i příteli, je *tajemstvím* par excellence. Právě ona je zdrojem všech ostatních vin: je totiž provinilým stavem, v němž se uskutečňuje morální vina, která opět plodí vinu politickou a kriminální. *Metafyzická vina* volá po „proměně vědomí vlastního já před Bohem“,¹¹ tj. po naprostém pokoření. Na této náboženské půdě může vyrůst morální lítost, která je s to podpořit nápravy politického charakteru a snad i trest za zločiny, který tak nabývá hodnoty pokání.

3. Kritické poznámky

Síla této knihy tedy spočívá ve střídavé hře mezi *rozlišenými* forem viny a konečným sjednocením viny. Bez rozlišení je obžaloba nespravedlivá. Bez jednoty v hloubi viny nikdy nezačíná lítost a očištění.

⁹ Tamt., str. 44.

¹⁰ Tamt., str. 8.

¹¹ Tamt., str. 11.

Jsou však tato rozlišení uspokojivá? Povšimli jsme si složitosti: v jistém smyslu k sobě patří první dvě formy viny, nakolik je zde soudcem *cizinec*, stejně jako dvě poslední, nakolik podléhají *intimitě* každého jednotlivce a popřípadě přísné sympatii *přítele*. Kromě toho se první a třetí forma vyznačují tím, že mají charakter *individuální* viny. Pouze o druhé a čtvrté formě lze říci, že jsou *kolektivní*.

Tato snaha o jasnost je rozhodující pro přesnost obvinění, sílu obhajoby a orientaci úkolu očisty. Je však tato snaha korunována úspěchem?

Máme zde v podstatě čtyři *viny*. Po pravdě řečeno je toto slovo vhodné pouze v prvním a třetím případě: v případě *zločinu* a morálního *pochybení*. Uvažujeme-li však o inkriminovaných činech – na jedné straně o těch, které definuje obžaloba norimberského tribunálu („zločiny proti míru“, „válečné zločiny“, „zločiny proti lidskosti“), na druhé straně o těch, které mohou být předmětem výčitek autentického svědomí (kompromisy všeho druhu, aktivní podpora režimu, vypočítavé mlčení) –, uvažujeme-li tedy o těchto *činech* samých, vidíme, že náležejí do téhož morálního universa. Tyto činy se sice vyznačují tak velkým rozdílem stupně závažnosti, jaký si lze vůbec představit, nikoli však rozdílem povahy. Z tohoto hlediska existuje pouze *jediná* vina a v obou případech je to vina *morální*. Kromě této rozdílnosti stupně závažnosti zločinu a morálního pochybení lze mluvit o rozdílnosti povahy v případě, že uvažujeme o instanci, která je definuje, posuzuje a sankcionuje: na jedné straně jednoznačný a známý zákon, který definuje, a tedy vymezuje pojem zločinu, na druhé straně morální svědomí, které prohlubuje, a tedy posouvá hranice pojmu pochybení; na jedné straně trest, který uvaluje vnější, a případně i cizí tribunál, na druhé straně výčitky a lítost ve vlastním nitru. Je třeba také říci, že to je morálka, která propůjčuje svou autoritu právu, když právo *odsuzuje* zločin, jež mohlo pouze *definovat*. Zdá se mi tedy, že existuje dvojí *sankce* rozdílné povahy, ale pouze *jediná* vina rozdílného stupně závažnosti. Tyto skutečnosti se nám více objasní, pokud si uvědomíme, že Jaspers promítl rozdíly sankcí na *jediné* morální pochybení proto, aby se toto pochybení lépe poznalo co do své jednoty ve světle rozmanitých sankcí. Pokud jde o *sankce*, je Jaspersova argumentace nezpochybnitelná: *césura* mezi kriminální a morální rovinou si podržuje svou platnost, protože hranice zločinu je také hranicí obvinění ze strany cizí instance. Ale z hlediska struktury činů a jejich provinění lpí na zločinu vina jen potud, pokud jde o morální pochybení. Rozdíl je pouze v tom, že zde existují dva soudci.

Po tom, co bylo řečeno, se lze tedy ptát, zda existuje ještě nějaká jiná vina než tato *jediná* morální vina. Je takovým jiným druhem viny

politická vina, která je kolektivní? Pochybuji o tom. Musí platit jedno, nebo druhé: Buď příslušnost k nacistickému státu znamená příspěvní svými činy – i kdyby tyto činy spočívaly v držení se stranou či v mlčení –, nebo znamená právní postavení občanství, které zahrnuje i příslušníky opozice, a dokonce i emigranty, a které je definováno bez ohledu k činům. V prvním případě mají *politická* pochybení povahu morálních pochybení, a tedy spadají do jediné morální viny; v druhém případě se zdá obtížné mluvit o vině (ve smyslu Schuld), či dokonce o zodpovědnosti (ve smyslu Verantwortlichkeit) v tom smyslu, že by implikovala činy a subjekt těchto činů vztahující se k dobru a ke zlu. Ostatně Jaspers často užívá slova Haftung, aby označil tuto solidaritu občana se státem a jeho právní způsobilost „platit za“ něj na základě pouhé občanské příslušnosti ke státu. Tuto Haftung lze nazvat „odpovědností“, redukuje-li smysl slova na pouhou právní způsobilost nést určitou *sankci*. Reparace, ztráta moci, ekonomická nouze jsou rozhodně kolektivními sankcemi v tom smyslu, že když postihnou struktury, zasáhnou také jednotlivce jakožto občany tohoto státu v jejich blahobytu, svobodě a důstojnosti. Pokud je čistě *politická* a kolektivní, nemá tato sankce morální charakter, nýbrž zůstává na rovině škody, zadostiučinění, nikoli viny. Nyní je třeba říci, že morální vina, která je jinak v živé vzpomínce, a zvláště taková vina, jejímž soudcem je cizí člověk a jež se vztahuje ke zločinu, má sklon zabarvit kolektivní škodu a její kolektivní náhradu morálním nádechem: Protože nacistický stát se dopustil zločinů, škoda způsobená tímto společenstvím a kolektivní sankce náhrady této škody dostávají morální zabarvení. Nelze však říci, že existuje nějaká vina, která by byla tak všeobecně rozšířená, že by nabývala jakoby statistického charakteru. Kolektivní se tato vina zdá kvůli nerozlišitelnosti nespočetných individuálních provinění; nikoli ze své povahy, ale kvůli absenci přesného výčtu. O kolektivní vině nelze nikdy mluvit jinak než v nevlastním smyslu – omezuje se na dvě věci: sankci za způsobenou škodu, která může být *kolektivní* na čistě *politické* rovině, a vinu, která díky nerozlišitelné kumulaci individuálních vin splývá s kolektivní odpovědností za způsobenou škodu.

Máme zde tedy sice třetí druh sankce, nikoli však třetí druh viny v pravém slova smyslu, ve smyslu pochybení. Tato výhrada ostatně spíše posiluje tezi Karla Jaspersa. Cizinec může vznášet pouze omezenou kriminální obžalobu – omezenou na činy a jednotlivce. Sankce, jako jsou reparace a umenšení moci, které cizinec požaduje, naproti tomu nabývají morálního významu (jenž je ostatně nedefinovatelný) pouze v té míře, v jaké statistickým způsobem postihují individuální činy přípravy, napomáhání a tolerance zločinu, jež v jejich jednotlivosti zůstávají

neodhadnutelné. Právě vzhledem ke zločinům toto množství činů nabývá celkového charakteru zobecněného nebo (v nevlastním smyslu) kolektivního pochybení. Díky tomuto vztahu ke zločinu, který je sám definován jednoznačným zákonem,¹² může být cizinec soudcem morálních pochybení v politickém životě jednotlivců, ale pochybení, která nejsou definována jednoznačným zákonem: je-li odůvodněná obžaloba z „německé viny“, pak postrádá veškerou právní přísnost, protože se nemůže odvolat na definici toho, co se bezprostředně dotýká zločinu, aniž by bylo zločinem. Právě proto se vznáší v meziprostoru mezi morálkou a právem, v meziprostoru, kde nemůže nabývat ani právní konzistence – z nedostatku vědeckého kritéria –, ani konzistence morální – z nedostatku příslušnosti cizince, který není přítelem. Obžaloba z kolektivní viny se tak vždy odvažuje do nejisté zóny, kde je vystavena dvojímu nebezpečí právní svévole a morálního farizejství.

Lze mluvit o *metafyzické* vině, odlišné od *morální* viny? Tato vina by začínala tam, kde končí užitečné, účinné gesto. Pochybení by spočívalo v tom, že člověk neučinil neúčinné gesto, že nezemřel s pronásledovanými Židy...

Ale copak požadavek universální solidarity – který na své hranici vyžaduje mučednictví – není ještě etické povahy? Od chvíle, kdy člověk chápe morálku vně jejího právního omezení, jeví se mu morálka jako dobrodružství, jež posouvá hranice pochybení až k absolutnímu požadavku. Právě zde se ukazuje kontinuita mezi morálkou a náboženstvím. Tento obrat – k němuž je nejpodivuhodnějším průvodcem Kázání na hoře – nechává vyjevit lež, zlobu i veškeré spravedlivé násilí jako zločin. Náhle vychází najevo, že jádrem pochybení je hřích. To, co se ukázalo, však není nová vina, ale skrytý náboženský základ etiky a s ním i pravá hloubka *jediné morální viny*.

Zdá se tedy, že je to táž *morální a individuální* vina, která se nejprve promítá na rovinu zákona – kde může být zločin definován cizím člověkem –, potom se odráží na rovině svědomí – kde může ještě pomoci *přítel*, nikoli však cizí člověk –, a konečně se konfrontuje s nekonečným, božským požadavkem dokonalé lásky, v jejichž očích „není ani jediný spravedlivý“.

Přeložil Václav Němec

¹² V originále je uvedeno „une loi équivoque“, ale pravděpodobně má být „une loi univoque“. Srv. K. Jaspers, *Otázka viny*, str. 7: „Zločiny spočívají v objektivně prokazatelných činech, které porušují jednoznačné zákony.“ – Pozn. překl.